

ZİKİR METİNLERİNDE HÛ'YA DAİR BİR DEĞERLENDİRME

Abdulkadir KIZILTAŞ¹

Geliş: 10.07.2023 / Kabul: 15.07.2023

Öz

Aslen Arapça sülasi mastar olan zikir kelimesi, günümüzde anmak, söylemek, hatırlamak, yaratana tespih etmek gibi anlamlara gelebilecek şekilde kullanılmaktadır. Zikir kavramının sadece Kuran-ı Kerim'de onlarca farklı manada, yüzlerce kere geçtiği düşünülürse, günümüz kullanımının değer sahası açısından dar olduğu görülecektir. Dolayısıyla başta Kuran-ı Kerim olmak üzere, zengin birçok kaynaktan beslenen klasik Türk şiirini de bu yaklaşımdan yola çıkarak anlam bilimsel olarak incelemekte fayda görmekteyiz. Bu yaklaşımın edebi/dini türlerin gelişim ve teşekkül çizgisini takip etmede ve bu türlerin tespiti noktasında faydalı olacağını ummaktayız. Hû zikrinin neredeyse tarikatların ve tasavvuf düşüncesinin teşekkül ettiği ilk zamanlardan beri sufilerce benimsendiği ve oldukça önemsendiği bilinmektedir. Çalışmamızda, "Hû şiirleri" özelinde, dini ve kültürel yakarış ifadesi olan zikrin edebi metinler üzerindeki akislerini takip ederek bu zikir/yakarış ifadesi etrafında gelişen edebi söz varlığı incelenmeye çalışılacaktır. Bu bağlamda Mustafa Tatçı ve Cemal Kurnaz tarafından hazırlanan *Türk Edebiyatında Hû Şiirleri* isimli antoloji, benzer temalı şiirlere panoramik bir bakış açısıyla bakmamızı, doğal olarak bu şiirlerin gelişim çizgisini ve zamanla oluşan müştereklerini görmemizi kolaylaştırmıştır.

Anahtar Kelimeler: Klasik Türk Şiiri, Zikir, Hû, Tasavvuf, Kuran-ı Kerim.

AN EVALUATION IN THE CONTEXT OF DHİKR TEXTS

Abstract

The word "dhikr," originally a trilateral infinitive in Arabic, is used today with various meanings such as remembrance, recitation, remembrance of God, or praising the Creator. Considering that the concept of "dhikr" is mentioned multiple times with various meanings in the Qur'an, it can be observed that its usage in contemporary context is relatively limited in terms of its scope of meaning. Therefore, it would be beneficial to approach Classical Turkish poetry, which is nourished by various rich sources, including the Qur'an, with a similar approach that encompasses a broad semantic perspective. We hope that this approach

---

¹ Dr. Arş. Gör., Bingöl Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili Edebiyatı Bölümü, kiziltas_27@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-6261-9496.

will be useful in tracing the development and formation of literary/religious genres and in identifying these genres more effectively. It is known that the practice of "Hû dhikr" has been embraced and highly valued by Sufis since the early days when the Sufi orders and Sufi thought were formed. In our study, focusing on "Hû poetry," we will examine the literary presence that has emerged around this cultural phenomenon by tracing the reflections of dhikr on literary texts. In this context, the anthology titled "Türk Edebiyatında Hû Şiirleri" (Hû Poems in Turkish Literature), prepared by Mustafa Tatçı and Cemal Kurnaz, provided us with a panoramic view of poems with similar themes, naturally, facilitating our understanding of the development and commonalities that have emerged over time in these poems.

Keywords: Classical Turkish Poetry, Dhikr, Hu, Sufism, Quran.

Giriş

Arapçada üçüncü tekil şahıs zamiri olan hû (hüve), Türkçede "o" manasına gelmektedir. Kelime ıstılahî olarak, Allah'ın mutlak gayb olan hüviyeti, künhü; temaşası mümkün olmayan zatını ifade eder (Uludağ, 2012: 172). Hû, tasavvuf erbabı kimselerce büyük bir sırı delalet ettiği ve Kelime-i şehadetten sonra en faziletli zikir ve isim olduğu gerekçesiyle Allah kelamıyla eşdeğer tutulmuştur. Hû, zamanla Hak yolunda olan salikin tevhit anlayışını ifade eder hale gelmiş ve birçok tasavvuf ehli tarafından ism-i azam olarak kabul edilmiştir. Tasavvufi terminolojide Allah lafzı, hiçbir varlığın müşahede edemeyeceği Cenab-ı Hakk'ın şahadet âlemiyle ilgili ismiyken, hû zamiri O'nun mutlak sır olan zatına işaret etmesi bakımından gayb âlemiyle ilgilidir. Allah'ın bütün isim ve sıfatlarının batını ve hakikati olması hasebiyle hû aynı zamanda lahut, ceberut, melekut ve nasut olarak sıralanan varlık mertebelerinden ilki ve en yücesi olan lahut makamına tekabül etmektedir. Kaynaklarda hû lafzının esrarına dair oldukça geniş bilgiler yer almaktadır. (Üstüner, 2007: 153-158; Türer, 1999: 260-261; Tatçı, 2007: 13-57)

Kavramlar, kültürün oluşumunda ve gelişiminde büyük önem arz etmektedir. Diğer taraftan her kültür, düşünce sistemi kendi kavramını yaratır ve derinleştirir denilebilir. Aralarında bu açıdan bir işteşlik söz konusudur. Zikir, her ne kadar bir kavram olarak günümüzde mana ve değer bakımından oldukça sathileşmiş ve kullanım alanı daralmış gibi görünse de bu kavramın kültür manzumemizde oldukça derin ve geniş bir alan kapladığı bilinmektedir. Zikir sadece Kuran-ı Kerim'de yetmiş sûrede ve iki yüz elli altı yerde geçer (İz, 1881: 145). Şöyle ki lafız olarak

söylemek², anmak³, övmek/sena etmek⁴, nasihat/öğüt⁵, tebliğ/davet⁶, uyarı/ikaz⁷, zihinde tutmak/Allah'ın mürakebesi altında olduğunun her daim şuurunda olmak⁸, dile dolamak/tekrarlamak/vird⁹, hamd etmek/şükretmek¹⁰, düşünmek/tefekkür¹¹,

---

²“Vekâle lillezî zanne ennehu nâcin minhumâ'zîkurnî 'inde rabbike feensâhu'şşeytânu zikra rabbihî felebişe fi'şşicni bid'a sinîn.” (Yusuf, onlardan kurtulacağımı düşündüğü kişiye, “Efendinin yanında benden söz et” dedi. Fakat şeytan onu efendisine hatırlatmayı unutturdu da bu yüzden o, birkaç yıl daha zindanda kaldı.) Yusuf/42.

³“Veżkuri'sme rabbike ve tebettel ileyhi tebtîlâ” (Rabbinin adını an ve bütün benliğine O'na yönel.) Müzzemmil 8.

⁴ Feizâ kadaytum menâsikekum feżkurüllâhe kezîkrikum âbâekum ev eşedde zikren femine'nnâsi men yekûlu rabbenâ âtinâ fi'ddunyâ vemâ lehu fi'l-âhîrati min hâlâk (Nihayet hac ibadetlerinizi bitirdiğiniz zaman, önceleri babalarınızı andığınız gibi, hatta daha kuvvetli bir anısla Allah'ı anın. İnsanlardan kimisi: "Ey Rabbimiz! Bize dünyada ver!" der. Onlar için ahirette hiçbir kısmet yoktur.) Bakara/200.

⁵ Vehâzâ zikrun mubârukun enzelnâh efeentum lehu munkirûn (İşte bu Kur'an da indirdiğimiz mübarek bir öğüttür. Şimdi siz bunu mu inkâr ediyorsunuz?) Enbiya/50.

⁶ İzheb ente veehûke bi-âÿâtî velâ teniyâ fi zikrî (Kardeşinle birlikte ayetlerimle/mucizelerimle gidin. Beni anmayı ihmal etmeyin.) Taha/42.

⁷ Mâ ye'tihim min zikrin min rabbihim muhdesin illâ'stemeûhu vehum yel'abûn. (Rablerinden kendilerine gelen her yeni ihtarı mutlaka eğlenerek dinliyorlar.) Enbiya/2.

⁸ Fe lemmâ nesu mâ zukkirâ bihi fetahna 'aleyhim ebvâbe kulli şey'in hattâ izâ ferihû bimâ ûtû ehaznâhum bagteten fe izâhum mublisûn. (Vakta ki yapılan uyarıları unuttular, üzerlerine herşeyin kapılarını açtık. Nihayet kendilerine verilen bu bolluk ve serbestlik ile tam ferahlandıkları, düzlüğe çıktıkları sırada ansızın kendilerini yakalaytık! Hepsi bir anda bütün ümitlerinden mahrum kaldılar.) Enam/44.

⁹ Kâle rabbic'al lî âyeten kâle âyetuke ellâ tukellime-ennâse selâsete eyyâmin illâ ramzâen veżkur rabbeke keşîran vesebbih bil'aşîyyi vel-ibkâr. (Zekerîyya: "Rabbim bana bir alamet ver!" dedi. Allah: "Alametin insanlarla üç gün yalnızca işaretten başka türlü konuşamamandır. Bununla birlikte Rabbini çok an ve akşam-sabah tesbih et!" buyurdu.) Al-i İmran/41.

¹⁰ Feżkurûnî ezkurkum veşkurû lî velâ tekfurun. (O halde beni anın, ben de sizi anayım. Bana şükredin de nankörlük etmeyin.) Bakara/152.

¹¹ Eve lâ yeżkuru'l insânu ennâ hâlaknâhu min kablu velem yeku şey'en. (O insan, daha önce hiçbir şey değilken kendisini yoktan var ettiğimizi düşünmez mi?) Meryem/67.

ibadet/namaz¹², Kelime-i Şehadet¹³, Kuran-ı Kerim¹⁴, diğer semavi kitaplar¹⁵... gibi onlarca farklı manaya gelebilen zikir; bir kavram olarak, cehrî zikir (sesli, açık), hafî zikir (sessiz, gizli), kıyamî zikir (ayakta), kuudî zikir (oturarak), zikr-i erre (hançereden testere sesine benzer bir ses çıkararak yapılan zikir), zikr-i daim (sürekli, dili damağa yapıştırarak her soluk alış verişte üç kere Allah demek tarzında boyuna zikirde bulunmak)... gibi kendinden neşet eden başka kavramların da oluşmasına kapı aralamış, dahası tasavvuf düşünce sisteminin oluşumundaki esaslardan biri olarak kabul görmüştür. (Gölpınarlı, 2012: 42-43, 101, 197; Uludağ, 2005: 393-394; Ateş, 2005: 171-176) Hû redifli şiirlerin aynı zamanda birer zikir metinleri olduğuna dair değerlendirmemizin merkezinde de aslen zikrin anlam ve değer sahasındaki bu genişliği yatmaktadır. Çünkü zikir ya da Hû zikri gibi ifadeler lafız ve mana olarak sahip oldukları değer in çok ötesinde yaratıcıyı anma, O'nu imkan ölçüsünde bilme ve O'nunla olma yüceliğine ermeye matuf bir yaklaşımı da içine almaktadır. Klasik Türk şiirinde de yaygın bir şekilde ele alınıp işlenmiş bu nutk-ı şerifler etrafında zikir metinleri olarak da ifade edebileceğimiz; içinde birçok müstakil edebi tür ve tarzın teşekkül ettiği büyük bir havza oluşmuştur diyebiliriz.¹⁶

---

¹² Fein hiftum fericâlen ev rukkânem feizâ emintum fezkurûallâhe kemâ 'allemekum mâ lem tekûnû ta'lemûn. (Eğer bir korku hâlindeyseniz, yaya veya binekli olarak giderken kılın, korkudan emin olduğunuz zaman da böyle bilmediğiniz şeyleri size öğrettiği şekilde Allah'ı zikredin, namazlarınızı yine her zamanki gibi huşû ile kılın.) Bakara/239.

¹³ Lekad edallenî 'anizzikri ba'de iz cænî vekâneşseytânu lil insâni hazûlen. (Çünkü zikir, -Kur'ân-bana gelmişken o, hakikaten beni ondan saptırdı. Şeytan insanı uçuruma sürükleyip sonra yapayalnız ve yardımcısız bırakmaktadır. Furkan/29. Birçok alim ve müfessir tarafından bu ayette geçen zikir kelimesinden maksadın sebep-i nüzule istinaden Kelime-i Şehadet olduğu düşünülmektedir (Aksu 2019: 19).

¹⁴ İnnâ nahnu nezzelnâzzikra ve-innâ lehu lehâfizûn. (Şüphe yok ki, o Kur'an'ı Biz indirdik. Biz, her halde onu muhafaza da edeceğiz!) Hicr/9.

¹⁵ Vemâ erselnâ min kablike illâ ricâlen nûhî ileyhim fes'elû ehlezzikri in kuntum lâ ta'lemûn. (Senden önce de vahyimizi iletmede elçi olarak insandan başkasını görevlendirmedik. Eğer bilmiyorsanız, zikir ehline sorun.) Nahl/43.

¹⁶ "Bismillâhı redif olarak kullanan bismelenâmeler, elhamdülillâhı redif olarak kullanan tahmidler, Kelime-i Tevhit zikrini redif olarak kullanan tehliller başta olmak üzere, Allah, sübhanallâh gibi kelimeleri redif olarak kullanan şiirler incelendiğinde, bunların aynı zamanda birer zikir metinleri olduğu görülecektir" (Kızıltaş, 2020: 987).

1. Hû Şiirlerinin Muhteva Özellikleri

1.1. Tekrar-ı Hû

Hû şiirlerinin birçoğunda Hû, illâ Hû, yâ Hû, ism-i Hû, Hû deyü, zikr-i Hû, Hû çeker gibi ifadelerin birçok kez redif olarak kullanılması vasıtasıyla kelimenin sık sık tekrar ettiği görülmektedir. Redifin Hû olmadığı şiirlerde ise kelime hemen her beyitte bir ya da daha fazla geçmektedir. Zikrin temel kaidelerinden biri de bolca tekrar, vird-i zeban etmek (dile dolamak), mütemadiyen anmak, söylemektir. Bu bağlamda tekrar sanatı ve redif tercihleriyle Hû şiirleri aynı zamanda Hû zikrinin kendini icra etmektedir denilebilir:

Küh-i zâtın her kuvvetden kopdu çün ikrâr-ı Hû
Lâ-cerem âşıkların dilindedir tekrâr-ı Hû

Müftî Dervîş derdmende Hû'dan erdi bir eser
Pes anınçün dem-be-dem dilindedir ezkâr-ı Hû (Müftî Dervîş, s.117)¹⁷

Hû şiirlerinde yapı ve muhtevanın el verdiği ölçüde olabildiğince Hû denilmektedir. Sözelimi aşağıdaki beyitte şair beş Hû çekmiştir:

Ser-te-ser eşyâ nikâbından hüve'l-Hû akseder
Gülde Hû sülbülde Hû şebbûde Hû her bûde Hû (Abdurrahman Sâmî,
s.231)

Hû'dur münevver eyleyen kalb-i selimi ser-te-ser
Hû'dur dil-i âşıklara aşk-ı ilâhîden eser

Gel Hû ile ol âşinâ rûşen olasin gün gibi
Aşk ile Hû diyen alır her dem Hudâ senden haber (Nefes Anbarı Dervîş
Osman, s.174)

---

¹⁷ Bu çalışmada Mustafa Tatçı ve Cemal Kurnaz Tarafından hazırlanan *Türk Edebiyatında Hû Şiirleri* isimli çalışmanın 2007 baskısı kullanılmıştır. Şiir alıntılarında parantez içinde örnek şiirin hangi şaire ait olduğu ve (.) işaretinden sonra ise örnek şiirin bahsi geçen eserin hangi sayfasında bulunduğu belirtilmiştir.

1.2. Hû Zikrine Davet

Tasavvufun gayesi Hakk'ın rızasını kazanmak için nefisleri temizlemektir. İnsanın ruhen olgunluğa ulaşması nefis terbiyesi ve tezkiyesiyle mümkün olduğundan ruhun beden üzerindeki üstünlüğünü temin edebilecek tedbirler bütününe esasen tasavvufun gayesi olarak bakılabilir. (Eraydın, 2008: 56). Bu tedbirler bütününde en önemli kelimeler ise zikirlerdir. Zira zikir tasavvufta esas olarak kabul edilmiş ve en büyük kerametler arasında sayılmıştır. (Gölpınarlı, 2012: 136). Kamil bir mümin olmak için kalbi masivadan arındırarak temizlemek, ihlase erişmek ve böylece iç huzuru bulmak şarttır. Bunun için Kuran-ı Kerim “Onlar, inananlar ve kalpleri Allah'ı anmakla huzura kavuşanlardır. Biliniz ki, kalpler ancak Allah'ı anmakla huzur bulur.” (Rad/28) diyerek müminleri Hakk'ı zikir etmeye davet eder. Aşağıdaki şiirlerde de Kuran-ı Kerim'in bu tebliğ ve davet ruhuna uygun olarak kişi sıkça Hû zikrine çağrılır:

Cân u dilden efgân ile
Döne döne Hû diyelim
Kim vefâ-yı devrân ile
Döne döne Hû diyelim (Hüsameddîn Uşşâkî, s.82)

Îlâhî ömrümü zikrinle geçir
Diyem Hû işidem Hû söyleyem Hû
Sırr ile aşkın şarabından içir
Diyem Hû işidem Hû söyleyem Hû (Eroğlu Nûrî, s.94)

Koma hiç benliğim bende
Varlığım yok eyle sende
Seni gören her mekânda
Hû diyelim döne döne (Seyyid Seyfullah Nizâmoğlu, s. 86)

Hû ile dolmuşdur cihân
Bu sırta sen etme gümân
Eyle Necibâ gel figân
Tekrâr-ı Hû yâ Hû ile (Necîb, s.148)

Hû'ya bürhân aranmaz çünkü Hû'dur âleme bürhân
Hû'yı vird-i zebân et derdlere dermân olandır Hû (Şemşî, s. 248)

1.3. Hû Zikrinin Övgüsü

Hû şiirleri incelendiğinde hemen hepsinin Hû zikri övgüsünde kaleme alındığı görülecektir. Bu durumu zikir metinlerinin bütününde gözlemlemek de mümkündür. Hak aşığı zâkirin, sırr-ı hüviyyet yolunda ilerleyen salikinin biricik kastı ve isteği Hû'dur. Yoluna çıkılmaya da kendisine varılmaya da degecek olan tek Hû'dur; istenen ve arzulanan şey yalnız Hû'dur:

Benim maksûdum âlemde değildir lâkin illâ Hû
Bu benim derdime dermân değildir lâkin illâ Hû (Hacı Bayram-ı Velî, s.64)

Sâlikin matlûbu Hû'dur ârifin irfânı Hû
Âşıkın ma'suku Hû'dur tâlibin seyrânı Hû (Âşık Yûnus, s. 65)

Varlığa ışıyıp görünür kılan, ışıyla onu aydınlatıp var eden Hû'dur. Bundan sebep gerek dil ile söylenmesi, sürekli tekrar edilmesi, ikrar edilmesi; gerekse kalp ile tasdik ve takdir edilmesi, üzerinde düşünülmesi, sırrına erişilmeye çalışılması lazım gelen Hû'dur. Kişinin şanı da bundandır:

Âlemin levhin münevver kıldı nûr-ı Hû ile
Zikri Hû'dur fikri Hû'dur sırrı Hû'dur şâmı Hû (Âşık Yûnus, s.65)

1.4. Hû Zikrinin Benzetildiği Unsurlar

Zikir metinlerinin genellikle konu edindikleri zikir etrafında tavsifi ve tarifi metinler oldukları söylenebilir. Bu manada Hû şiirleri de tavsifi ve tarifi zikir metinleri olarak değerlendirilmelidir. Şiirlerde Hû'nun gerek lafzı gerekse manası ve mahiyeti üzerinde sıklıkla durulmuş, bu uğurda Hû birçok unsura benzetilmiştir. Bunlardan en yaygını, diğer bütün zikir metinlerinde de ortak bir benzetme unsuru olarak karşımıza çıkan ilaç kelimesidir. Hû kişiyi masivadan, yani Allah'tan gayrı olan her şeyden kurtaran bir ilaçtır. Kaldı ki sufi gelenekte kişiye Allah'tan gayrısı derttir. Bu derdin dermanı da Hû'dur. Muvahhidlerin zikri olan ve bütün isimleri ihata eden Hû'nun şerbetini yahut şarabını içerek hüviyyetin, gizliliğin, gaybın idrakine varılır ve kendinden/benden geçilerek O'na varılır. Hû şarabını içip sarhoş olanlar ve O'na vararak fenafillaha erenlerin zikri ise zikr-i hafî, zikr-i kalbî ya da zikr-i hakikî olarak tanımlanır. Keza bazı mutasavvıflar zikri manevi şarap diye adlandırır. Onlara göre sesli zikir şarabın dökülmesi, gizli zikir ise şarabın içilmesi ve sarhoş olunmasıdır (Kayıklık, 2011: 163). Bu anlayışa göre cehrî zikri Allah'a yoğunlaşma,

onunla bir olma derecesine ulaşmak için bir pratik; hafî zikri de bir yoğunlaşma hali olarak görmek mümkündür:

Teşne-i mecruh-ı ruha merhem-i âb-ı zülâl
Haste-diller zehrinin tiryâkı vü dermânı Hû (Abdurrahîm-i Rûmî, s. 68)

İçeli bir pîr elinden câm-ı Hû'nun bâdesin
Mest olup söyler her kûşede güftâr-ı Hû

Hû şarabın içmeyenler açmadı Hû'dan eser
Derd oduna yanmayanlar bulmadı dermân-ı Hû (Kâdirî, s.136)

Şerbet-i zikir ile kıl nâr-ı sivâyı müntefî
Hâne-i kalbinde ta câri ola enhâr-ı Hû (Senâyî, s.168)

Aşağıdaki beyitte Ahmed Yesevî Hû zikrini erreye (testere) benzetmiştir. Bu beyit zikir-i erre denilen ve boğazdan çıkan hırıltılı bir sesle Allah'ı zikretmek olan cehrî yani sesli ve etkili bir zikir çeşidinin menşei hakkında fikir vermesi açısından önemlidir. Zira Yesevîlik'te toplu ve sesli olarak icra edilen zikre “zikir-i erre” adı verilir. Zikir ilerledikçe boğazdan odunu kesen testere sesini andıran hırıltı bir sestem başkası çıkmaz. Burada maksat sanki nefis-i emmarenin başına testere koyup onun arzularını kesiyormuş gibi bir duygu oluşturmaktır (Tosun, 2013: 489). Nitekim aşağıdaki beyitin manası da bu ifadeye birebir uymaktadır. Nice nice zâkirler en keskin ve en etkili zikir olarak gördükleri Hû testeresiyle nefislerinin başını kesip bu uğurda canlarından/benliklerinden geçip kötülükleri emreden nefislerini terbiye etmeye çalışmaktadırlar:

Hû erresin aluban nefis başığa saluban
Tüni tüni tâlibler cânını kurban kılınglar (Ahmed Yesevî, S. 62)

Hû aynı zamanda sırları çözüp/açıp kalbi felaha ulaştıran bir anahtar, harap olmuş kalp hanesini imar eden bir mimar, insanı dalgadan/kesretten kurtarıp vahdete kavuşturan bir deniz olarak da tasavvur edilmektedir:

Küntü kenzin sırrını Hû'dur sana keşf eyleyen
Şeş cihetden güşâd eder dili ezkâr-ı Hû (İbretî, s. 155)

Varlığın izhâr edince lâ-yı mevci nefy edip
Gör nice isbât eder illâ gerü ibhâr-ı Hû (Sezâyî-i Gülşenî, s.157)

Genc-i aşk olup derûnu sureti olur harâb
Hâne-i kalbin kimin kim yapa ol mi'mâr-ı Hû (Cemâlî, s. 167)

Senâyî aşağıdaki beyitinde darb-ı Hû ile (sağdan sola dönerek ve sesli bir şekilde Hû zikrini icra ederek) gönlünün etrafındaki karanlık bulutları dağıt ki gönlünün tahtında Hû'nun hünkârı görünsün diyerek Hû'yu burada padişaha benzetmektedir. Karanlık bulutlar, tasavvufî olarak kesrete düşmek, Allah'tan gayrıyla fazla meşgul olmak ve böylece kalp aynasının paslanması, kararması şeklinde yorumlanır. Buna göre Hû darbeleriyle kalpten bu kara lekeleri çıkarmalıdır:

Sür dilinden darb-ı Hû ile sehâb-ı zulmeti
Tâ tecelli eyleye taht-ı dile hünkâr-ı Hû (Senâyî, s. 168)

Başka bir beyitte ise dünya bir pazar yeri, insanlar da bu pazara gelip alışveriş yapan müşteri ve tüccarlar olarak tasavvur edilmiştir. Hû ise bu pazarın tek geçer akçesi, metası, ürünüdür. Allah'ın tam olan kelimeleri ve ayetleri; başka bir deyişle bütün diller ve bu dillerin ifade etmeye çalıştığı mevcudat; zâkirin gönlünden geçen ve ağzından çıkan zikir lafzı ile bu zikrin varlık sahasındaki karşılığı hep Hû'dur. Esasında bu hayal de Hû zikrinin ruhuyla, felsefesiyle birebir örtüşmektedir. Şiirlerde sürekli bu zikrin gerek redif olarak gerekse mısra içlerinde tekrar edilip durması, kişinin bu zikre davet edilmesi, zikrin tavsifi, tarifi ve övgüsünün yapılması, bütün bu muhtevanın zahiren dönüp durmasının ötesinde hep bu hayal ve ruh vardır:

Der Sinân Ümmî bezirgânım bâzâra gelmişem
Müşterî olanlara alım satım Hû'dur hemân (İbrahim Ümmî Sinân, s.74)

Profan bir şair görünümü veren Bayburtlu Celâlî ise aşağıdaki kayda değer ve hayli cüretkâr şiiriyle Hû'yu bir puta benzetmiştir. Celâlî, ne dini ne imanı ne peygamberi ne Allah'ı olan sadece Hû zikrini çeken daha doğrusu bu zikrin içinde fenâ bulan biriyim diyor. Görüldüğü üzere zahiren bu isyan ve inkâr dolu şiirin herhangi bir mısrasından yola çıkılarak Celâlî'yi kolaylıkla tekdir etmek mümkündür. Fakat muvahhidlerin, mutasavvıfların ve araştırmacıların Hû zikrine yükledikleri mana ve değerler bütününe göz attığımızda şiiri başka şekilde yorumlamak da mümkündür. Zira Hû zikrinin ruhunda h harfiyle, müfred-i hüviyye ile çevrili olmak vardır. Nitekim sufilerce bu harf Tanrısal olanın mümkün olan en yüksek düzeyde tezahürüdür. Birçok tasavvuf erbabı tarafından dikkat çekildiği üzere Allah lafzından “elif” harfi kaldırılırsa “Lillah” lafzı kalır ve bu Tanrı'yı ifade eder. “Lam” harfi

kaldırılınca “Lehü” lafzı kalır ki bu da Tanrı’yı ifade eder. “Lam harfi de kaldırılırsa geriye “Hû” kalır bu da O’nu ifade eder. Hüvenin aslı da “vav”sız hâ-1 vahideden yani “he”den ibarettir. Şu durumda kul bu kelimeyi zikrettiği zaman Hak’dan gâib olduğunu bilmiş olur. Hatta bir sonraki ve son mertebeye olan “Hû bilâ Hû” ile yani O’nsuz O ile “mutlak hüviyyet”, “hüviyyet-i sırf”, “sırr-ı vücûd”, “mutlak gayb” gibi tabirlerin ifade ettiği üzere uluhiyyet mertebelerinin sonu olan bir mertebeye işaret edilir (Tatçı ve Kurnaz, 2005: 15-21). Bu noktadan hareketle Hallac-ı Mansur’un söylemiyle Celâlî’nin söylemi arasında prensipte bir benzerlik olduğu düşünebilir:

Bülbül-i nazm-ı gazelim
Yâ Hû diyen put-perestim
Kâfir-i asl u ezelim
Yâ Hû diyen put-perestim

Aşkın safâsında mâhım
Semâya dayandı âhım
Ne benim var ne Allah’ım
Yâ Hû diyen put-perestim

Dünya gencine karışmam
Her üstada söz danışmam
Namâz ehliyle konuşmam
Yâ Hû diyen put-perestim

Bir perî-peyker damânım
Arzumânend-i revânım
Ne dînim var ne îmânım
Yâ Hû diyen put-perestim

Ben Celâlî nazm-ı gülzâr
Bülbül gülzâr içre gülzâr
Ne Allah’ım ne nenim var
Yâ Hû diyen put-perestim (Bayburtlu Celâlî, s.216)

1.5. Hû Makamı

Hû makamı ehadiyyetin tecelli ettiği hüviyyet makamıdır. Bu makamda bulunan salikin nefis mertebesi nefis-i mülhime (iyilikleri ilham eden nefis), zikri ise

muvaahhidlerin zikri olan Huvallahtır. Hû ise masivanın (Allah'tan gayrının) yokluğunu ifade etmesi ve gaybî hakikatleri, gizliliği işaret etmesi hasebiyle de lahûtî bir zikirdir. Bu zikri icra edip makama eren zâkirin mekânı artık mekânsızlıktır. Lâ-mekânda kişi cisminden, varlığından da kurtulur ve O'nunla ya da artık kendini bütünüyle aradan çıkararak O olur. Çünkü denize düşen bir damlalımın damlalığı kalmaz. Artık o da denizdir. Erdiği, gördüğü, kaldığı mekân hep denizdir. Tıpkı bunun gibi Hû makamına erişen zâkirin durumu Nüzûlî'nin de dediği gibi "hüviyyet bahrine gark olmuş" birinin durumu gibidir. Hû'nun sıklıkla denize benzetilmesi, "Hû'ya düşmek" gibi ifadelerin şiirlerde çokça tercih edilmesi de bu hayal sebebiyledir. Başka bir deyişle kişi ve içinde bulunduğu, müşahede ettiği, tattığı, duyduğu şeyler dünya içinde oldukça cüzi bir yer kaplar. Modern fiziğe göre dünya da galaksi içinde cüzi bir yer kaplar. Galaksiler ise kâinata, evrene nazaran sahildeki tek bir kum tanesi kadar bile yer kaplamaz. Bu noktadan hareketle Hû'nun hayalinin yanında evren de bir zerreden ibarettir. Gerçi o zerreye bakıldığında görülen yine Hû'dan başkası değildir. İşte burası artık Hû makamıdır. Bu makama erdikten sonra da doğal olarak illâ Hû (Hû'dan başka) söze yer kalmaz:

Bî-nişân u lâ-mekân sırrına bak cândan gelir
Okur isen gel beri Hû'nun makamına bugün

Hâke yeksân eyledi bu cismimi ol ism-i Zât
Düşer isen gel beri Hû'nun makamına bugün (Vâhib Ümmî, s.83)

Der Nüzûlî ol hüviyyet bahrine gark olmuşam
Erdiğim Hû gördüğüm Hû kaldığım Hû'dur hemân (Nüzûlî, S. 164)

Anın nakş-ı hayâlinden cihân bir zerre olmuşdur
Nazar etsen o zerreden görünmez lâkin illâ Hû (Hacı Bayram-ı Veli, s. 64)

Ma'rifet pîrine lâ İlâh'ın ma'nâsın
Dedi illâ Hû bilirem kılmış anı fâni Hû (Abdurrahîm-i Rûmî, s.68)

Kılma bîhûde kelâmı Hû'ya sarf et ömrünü
İrgüre tâ sırr-ı lâhûta seni efkâr-ı Hû (Müderriş Yahya Efendi, s. 72)

Hû hüviyyet goncasıdır gülsitân-ı vahdetin
Bülbülü Hû söyler anın bâğı Hû bostânı Hû (Abdülahad Nûrî, s. 105)

1.6. Hû Halkası

Sözlükte “daire, insanların bir daire biçiminde dizilmesi” manasına gelen halka kelimesi, ilim öğrenmek için öğrencilerin bir hocanın ve zikir yapmak için sufilerin bir şeyhin çevresinde toplanmasını ifade etmek üzere zikir kelimeleriyle birlikte meclis anlamında kullanılmıştır (Uludağ, 1997: 358). Hz. Peygamber zikir halkalarını cennet bahçelerine benzetmiştir. Zikir meclisi, zikir halkası ya da konumuzla ilgili olarak Hû halkası gibi ifadelerin menşei Peygamberimizin bu benzetmesidir.¹⁸

Ahmed Yesevî'nin aşağıdaki beyitinde bu hadise gönderme vardır:
Hû halkası kuruldu ey dervişler kilingler
Hak sofrası yayıldı andın ülüş alınglar (Ahmed Yesevî, s. 62)

Zikir meclislerindeki zikir halkalarının sesli (cehrî), sessiz (hafî), ayakta (kıyâmî) veya oturarak (kuûdî) olmak üzere farklı uygulamaları vardır. Şiirlerde geçen “devrân-ı Hû” ifadesi ile kastedilen kıyâmî zikirdir. “Bu zikir çeşidinde ‘Hak sabit, halk Hakk’a devreder,’ görüşünden hareketle ‘devrân’ adı verilmiştir. Devrân Kelime-i Tevhid ve ism-i Celâl ile başlayıp “Hû” ismiyle devam eder” (Tatçı ve Kurnaz, 2007: 26). Hû lafzındaki “h” nin Arapçadaki şekli yuvarlaktır. Bursevî aşağıdaki beyitin ilk mısrasıyla bu duruma gönderme yapmıştır:

Halkası hâ-yı hüviyetten nişân verir anın
Şol zaman kim kurula âşıklara devrân-ı Hû (İsmâil Hakkı Bursevî, s.142)

Halvetî, Kadirî, Celvetî tarikatlarına mensup birçok şairin Hû şiirlerindeki “devrân”, “döne döne” ve “halka” gibi ifadeleri Hû halkasını anlatmaktadır.

On sekiz bin âlemi etmiş ihâta Hayy u Hû
Halka-i Hû umuma zâkir-i ezkâr-ı Hû (Mürîd-zâde Aczî, 183)

Hû şiirlerine bakıldığında Hû halkasının sufilerce yaygın bir biçimde benimsenen kültürel bir fenomen olduğu görülmektedir. Salih Baba, Nakşîler Hû halkasını kurunca keşf kapılarının sonuna kadar açıldığını ve kendileriyle beraber arş-ı a'lânın dahi Hû çektiğini müşahade ettiğini ifade eder. Zikir halkalarında büyük bir armoni bulunmaktadır. Nitekim sufiler zikir sırasında birlikte nefes almaya, birlikte ses vermeye ve birlikte hareket etmeye çalışırlar. Bu birlik onları Allah'a daha da yakın

---

¹⁸ “Cennet bahçelerini gördüğünüz zaman oradan yiyecek için, istifade edin.” dedi. “Cennet bahçeleri nedir?” diye soruldu. “Zikir halkalarıdır,” buyurdu. (Tirmizî, Daavât, s. 83.)

kılar. Çünkü Allah birdir. Bu esnada zikir, dilden kalbe, kalpten ruha geçer ve insanı hakikate ulaşma yolunda harekete geçirir (Kayıklık, 2011: 165):

Nakşibendiler kurunca halka-i illâ-yı Hû
Keşf olur arz u semâvât arş-ı a'lâ Hû çeker (Sâlih Baba, s. 212)

1.7. Harf Simgeciliği/Âh-Hû İlişkisi

Hû zikrine dair başka bir hayal de zâkirin zikre mütemadiyen devam etmesi ve bir mertebeye erişikten sonra da yakazada (manen uyanık olma hali), uyurken, rüyada, giren ve çıkan her nefeste ve anda Allah'ı tespih etme durumuna yükselmesidir. Bu da Hû zikriyle mümkündür. Çünkü sufilere göre alınan her nefeste “h” harfi vardır. “H” nin kaynağı ise kalptir. Hû'nun içindeki vav da ruhu simgelemektedir (Tatçı ve Kurnaz, 2007: 16). Hû bir bakıma hem lafzen hem de manen bütün isim ve sıfatları kapsamayan bir simgedir. Hû kelimesindeki “h”nin Arapçadaki şeklinin yuvarlak olmasından mühlhem Hû'nun aslının “h” olduğu belirtilir. “H” nin halkasından bakan âşıklar oradan âlemi, her şeyin kendi haliyle devran ettiğini, dönüp durduğunu müşahade ederler. Bu hayalde şöyle bir mana vardır: Salik zikir halkasına dâhil olup zikre durur. Evren de halka halka dizilmiş devran ederek her lahza zikir halindedir. İşte burada manevi bir halka, pencere açılır. Zâkir tabir caizse bu halkadan bakarak evrenle beraber döner, Allah'ı zikre tutulur, bütün eşya ve mevcudatla bir iletişim hâline geçer. Bu halka vavı düşmüş Hû'nun “h”sidir. “H”nin Hz. Ali'ye izafe edilen bir halden dolayı ism-i a'zam olduğunu düşünenler de vardır (Uzun, 2013: 205). Hz. Ali'nin çok defa “ya Hû, ya men Hû, La ilâhe illâ Hû” diye zikrettiği, kendisine bunun sebebi sorulduğunda ise “Hû”nun ism-i a'zam olduğunu söylediği rivayet edilir (Türer, 1999: 261):

Vâvı yokdur hâ-yı Hû'nun aslı çün bir halkadır
Gösterir ol halkada âşıklara seyrânı Hû

İsm-i a'zam gizlidir Hâ'sında Allah isminin
Sana izhâr eyledi muzmer iken ol şânı Hû (Abdülahad Nûri, s. 105)

Hay u Hû mevci karışdı çünki vâv-ı Hû ile
Verdi vahdet hükmünü pes çekdi kesret remzini (Müftî Derviş, s. 118)

Hakkıyâ her kanda baksan oldu Hakk'a âyine
Zâhir oldu tal'atından çeşmine ruhsâr-ı Hû (İsmâil Hakkı Bursevî, s.141)

Âh kelimesi Allah lafzının ilk ve son harflerinden meydana gelmektedir. Buna göre Hak âşığı kimsenin âh çekmesi tasavvufi manada Allah'ı zikretmesidir (Kurnaz, 1997: 427-432). Bu âhlar ise döne döne göklere çıkar, Allah'a ulaşır. Klasik edebiyattaki sıkça kullanılan bu mazmun ile Hû simgeciliği arasında bir ilişki kurmak mümkündür. Diğer bir yaklaşımda ise âh kelimesinin tersten okunuşunun (elifin üstününün ötreye dönüşmesiyle elif, vav olarak okunur) “Hû” olmasıdır. Hû zikrinin sırlarından biri de yuvarlaklık, dairevilik, halka oluştan, dönmekten mülhem bir harf simgeciliğinde yatmaktadır denilebilir:

Vakt-i seherde eyler âh
Mevlâya bulur şâh-râh
Nefsine olur pâdişâh
Hû isminin zâkirleri (Senâyî, s. 169)

Lâ-yı iskâtında buldu harf-i kün illâ-yı Hû
Geldi suret âlemine kaddi lehü belâ-yı Hû (Aşkî, s. 200)

1.8. Sırr-ı Hû-Esrâr-ı Hû

Kadirî, Rıfâî, Halvetî, Mevlevî gibi tarikatlarda yaygınlıkla yedi addan bahsedilir. Zikre esas olan bu adlar lâ veya illâ (lâ ilâhe illa'llah), Allah, Hû, Hakk, Hayy, Kayyûm ve Kahrî'dir. İslami kültürde bu yedi zikrin her birinin sırasıyla nefsin yedi mertebesine karşılık geldiğine inanılır. Zikir sıralamasında üçüncü sırada yer alan Hû'nun nefs-i mülhime (sahibine iyiliği ilham eden nefis) makamına denk düşmesi burada ayrıca dikkate değerdir. Çünkü eskilere göre nefs-i mülhime makamına yükselen kişi artık Tanrı ilhamına mazhar olduğu için esasında “sırr” makamındadır (Gölpınarlı, 2012: 45). Şiirlerin birçoğunda sıklıkla “sırr-ı Hû”, “esrâr-ı Hû” gibi ifadelerin geçmesi bu sebeptedir. Bilindiği üzere insan denen muamma bazı prensiplerle ilave güç ve yetilere ulaşarak daha fazlasını kavramaya elverişli bir varlıktır. Bunun gerçekleşmesi için yapılacak iş ise doğal gerçeklik ile insanın ruhsallığı arasında, onun gerçek karakteri ile varlık katmanları ile doğru bir ilişkinin kurulmasıdır. Sufilerce bu ilişkiyi kurmanın yolu ise zikirdir. Ruh dış dünyanın hissî idrakinden iç dünyaya döndüğünde duyular git gide zayıflar ruh git gide güçlenir. Çünkü ruhun gıdası zikirdir. Böylece ruh bilme/kavrama mertebesinden görme/şuhûd mertebesine yükselir (Kayıklık, 2011: 165-166). Tabii bu kavrama ve görme mertebesinin ön koşulu her hakikî hal ve işte olduğu gibi ihlastır. Böylece zâkir nefs-i mülhime makamına yükselerek zamansız ve mekânsız bir bahçede ulûhiyet meyvesini tadarak Hû'nun esrarını keşfe koyulur:

Sırrı cân ehline sordum dedi Hû'dur lâ-mekân
Lâ-mekân ehline sordum lâ-mekânın kânı Hû (Âşık Yûnus, s.65)

Ravzâ-ı Hû'dan makâm et ey Cemâl-i Halvetî
Tâ vücûdun mülküne keşf ola bu esrâr-ı Hû (Cemâl-i Halvetî, s.69)

Âşıkın sırrı ezelden bir olupdur nûr ile
Bu muammâda müselsel kim anın dîvânı Hû (Âşık Yûnus, s.65)

Hecr ile eyler derûn-ı sinede çün ney figân
Mevlevî eyler semâ'ı gûş edip esrâr-ı Hû (Abdülhay Celvetî, s.125)

Hû şiirlerinde esrarın nihai keşfiyle alakalı farklı yaklaşımlar olduğunu görmekteyiz. Verdî, Hû'nun esrarının keşf edilmeyeceğini, Rabbin hakkıyla bilenemeyeceğini belirtir:

Hû bilinse iş biterdi lîk keşfe yok rızâ
Mâ arefnâ şâhidimdir Rabb-ı âlem zât-ı Hû (Verdî, s.139) Esrarının keşfine rıza yok.

Bursevî ise zikre devam edenin Hû'nun nuruna ve esrarına erişeceğini savunur:

Hakk'a râcîdir zamiri âşıkın gayra değil
Anın için etdi Hak İhlâs'da izhâr-ı Hû

Allah Allah Hû diyen mahrum kalmaz âkıbet
Açılır bir gün ana envâr-ı Hû esrâr-ı Hû (İsmâil Hakkî Bursevî, s.141)

Bursevî diğer bir beyitinde ise ene'l-hak ile ehadiyyet düşüncesi arasında bir benzerlik kurarak bu iki yaklaşımın temelde aynı pınardan beslendiğine gönderme yapmıştır:

Kimsenin hergiz serinde neşve-i Mansûr yok
Yohsa açıkdır ene'l-Hak ehline meydân-ı Hû (İsmâil Hakkî Bursevî, s. 1429)

Senayî ise sırrın cahile ayan olmayacağını, görmenin bir önceki merhalesi olan kavrama/bilme olmadan kişiye Hû'nun esrarının açılmayacağını belirtir. Tabii buradaki kavrama/bilme fikrile ya da düşünceyle olmamaktır. Çünkü zikir fikirden daha tamdır ve Allah zikirle vasıflanır. O zâkirdir. Kuranda O'nun fikr ettiğinden

söz edilmemiştir. Allah'ın vasıflandığı şey ise halka özgü şeylerden daha tamdır. Özetle “Beni zikredin ki ben de sizi zikredeyim,” (Bakara/152) ayetinin de ifade ettiği gibi zikrin karşısına yine zikir konmaktadır (Ateş, 2005: 174-175):

Sırr-ı Hû nâdâna keşf olmaz Senâyî öyle bil
Evveli Hû âhiri Hû cümlelerin sultânı Hû (Senâyî, s. 173)

1.9. Selam ve Destûr

Hû kelimesi şiirlerde bazen selam verme/alma, hitap ve cevap, izin isteme/verme gibi manalara gelecek şekilde de kullanılmıştır. Şâh İsmail'in “demine Hû” redifli şiiri buna örnektir:

Elim alıp bu dergâha
Getirenin demine Hû
İki gönül birliğine
Yetirenin demine Hû

Arı eyle gönül şehrin
Hâk olup pâyine sürün
Görüp bir kardeşte sırrın
Sır olanın demine Hû

Kırmızı giymiş donunu
Hakk'a döndürmüş yönünü
Gönülden kibr ü kinini
Giderenin demine Hû
Güzeldir Ali'nin sesi
Siler gönüllerden pâsı
Ehl-i tarikat nefesi
Bitirenin demine Hû

Hatâyî'nin demeğini
Zâyi etme emeğini
Döküp malın yemeğini
Yedirenin demine Hû (Hatâyî- Şâh İsmail, s. 70)

Sonuç

Hû zikri, zahidinden rindine, avamından seçkinine, sultanından gedasına her meslek ve meşrepten toplumun her tabakasında kabul görmüş dini ve kültürel bir ifadedir. Allah aşkıyla yanan gönüllerin bazı zaman cezbeye gelip zikir çeker gibi yazdığı bu şiirler aynı zamanda birer zikir metinleridir. Bu metinlerde zâkir gayrı lafzı kesip olabildiğince Hû deme gayreti içindedir. Şiirlerde sıklıkla tavsiye edilen de diğer zikirlerdense Hû zikrine yönelmek hatta sadece Hû zikrine yönelmektir. Çünkü Hû bütün zikirleri kapsayan bir zikr-i hakikîdir. Hû şiirlerinin bütününde Hû zikrinin faziletleri ve faydaları üzerinde durularak tekrar sanatı vasıtasıyla bu zikrin icra edildiği, bizatihi Hû zikrinin kendisinin övüldüğü, çeşitli unsurlara benzetilerek anlatıldığı ve çokça tavsiye edildiği görülmektedir. Bahsedilen bu muhteva hususiyetleri sığınma (istiaze), takdis, tesbih (süphanallah), hamdele/tahmid (elhamdülillah), tekbir (Allahuekber), tehli (lâ ilâhe illahlah), havkale (lâ havle velâ kuvvete illâ billâh), istiğfar, tasliye (salavat) gibi bütün zikir metinlerinde bulunmaktadır. Bu metinlerin her birinin klasik Türk şiirindeki akisleri bir kültürel fenomen olan zikrin etrafında oluşan ve araştırılıp incelenmeyi bekleyen müstakil edebi türlerdir.

Kaynakça

Aksu, Akıbet (2019), *Asr-ı Saâdette Zikir Anlayışı*, Fatih Vakıf Üniversitesi, Temel İslami Bilimler Programı Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.

Ateş, Süleyman (2005), *İslâm Tasavvufu*, İstanbul, Yeni Ufuklar Neşriyat.

Ceylan, Ömür (2000), *Tasavvufi Şiir Şerhleri*, İstanbul, Kitaevi Yayınları.

Çoban, İsmail (1998), *Kur'an ve Hadis'e Göre Zikir Kavramı*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Konya.

Eraydın, Selçuk (2008), *Tasavvuf ve Tarikatlar*, İstanbul, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.

Gölpınarlı, Abdülbaki (2012), *Tasavvuf*, İstanbul, Milenyum Yayınları.

İz, Mahir (1981), *Tasavvuf*, İstanbul, MED Yayınları.

İzutsu, Toshihiko (2005), *İbn Arabî'nin Fusûs'undaki Anahtar Kavramlar*, (Ahmed Yüksel Özemre, Çev.) İstanbul, Kaknüs Yayınları.

Kayıklık, Hasan (2011), *Tasavvuf Psikolojisi*, Ankara, Akçağ Yayınları.

Kızıлтаş, A (2020), “Klasik Türk Şiirinde Müstakil Bir Edebi Tür Olarak Tehlil”, *Littera Turca Journal of Turkish Language and Literature*, S. 6(4), s. 958-987.

Kurnaz, Cemal (1996), *Hayâlî Bey Divânı'nın Tahlili*, İstanbul, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.

Kurnaz, Cemal (1997), *Türküden Gazele Halk ve Divan Şiirinin Müştarekleri Üzerine Bir Deneme*, Ankara, Akçağ Yayınları.

Mermer, A. ve Neslihan K. K. (2011), *Eski Türk Türk Edebiyatı Terimler Sözlüğü*, Ankara, Akçağ Yayınları.

Öngören, Reşat (2013), “Zikir”, *DİA*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/zikir#1>, Erişim Tarihi: 09.07.2023.

Polat, İdris (2019), *Süfî Gelenekte Zikir Uygulamaları ve Halleri*, Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Adana.

Schimmel, A. (2004), *İslam'ın Mistik Boyutları*, (Ergun Kocabıyık, Çev.) İstanbul, Kabalcı Yayınevi.

Tatçı, M. ve Cemal K. (2005), *Türk Edebiyatında Hû Şiirleri*, İstanbul, Keşkül Yayınları.

Tosun, Necdet (2013), “Yesevviye”, *DİA*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/yesevviye>, Erişim Tarihi: 06.07.2023.

Türer, Osman (1995), *Ana Hatlarıyla Tasavvuf Tarihi*, İstanbul, Seha Neşriyat.

Türer, Osman (1999), “Hû”, *DİA*, İstanbul, TDV Yayınları.

Uludağ, Süleyman (2012), *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, İstanbul, Kabalcı Yayınları.

Uludağ, Süleyman (1997), “Halka”, *DİA*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/halka>, Erişim Tarihi: 06.07.2023.

Uzun, Şerife (2013), *16. Yüzyıl Klasik Türk Edebiyatında Tevhid*, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Üstüner, Kaplan (2007), *Divan Şiirinde Tasavvuf*, Ankara, Birleşik Dağıtım Kitabevi.

Varıcı, Adem (2000), *Kur'an'da Zikir Kavramı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Ankara.

